

Sz. Tóth Gyula

Közelítések Gárdonyi francia irodalmi kapcsolódásaihoz

„la lumière de la raison lucide”
„a világos értelem fénye”

Egy kutatás elé

Gárdonyi Géza 1900-ban Franciaországba ment. Több minden motiválta. Egyrészt a francia szellem fénye, melyre oly érzékenyek voltak derék magyarjaink. A magyar irodalomtörténet több értékes munkája ismerteti ezt a fényes korszakot. Batsányi János Franciaországra irányuló figyelme közismert. Mint tudjuk, Batsányi a *Biztatás*, *A látó*, *A magyar író* feladatai között hirdette: „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” (*A franciaországi változásokra*, 1789) Érdemes ezt francia nyelvű forrásokkal is megerősíteni. Itt egy francia forrással indítunk: *Felvilágosodás*, Pierre Chaunu gyűjteményes műve az *Európa kultúrtörténete* sorozatban, a fordítás alapjául szolgáló mű: *La civilisation de l'Europe des lumières*.

E korszaknak nagy az irodalma francia és magyar oldalon egyaránt. Ennek feltérképezése nem feladatunk, Gárdonyi vonzódását keressük. Mint fiatal értelmiségi, nyelveket tanult. Sőt, nyelvtanulásaihoz kötődő tevékenységként az 1880-as évektől foglalkozott szépirodalmi alkotások magyarra ültetésével, de „nem hivatásszerűen, hanem folyamatos önképzés” formájában. Angolból lefordította Shakespeare *Julius Caesar* című drámáját, francia nyelvi tanulása során pedig Victor Hugo *La légende des siècles* (*Századok legendája*) című versfüzérét. (1896-ban kedvtelésből – éppen olaszul tanult – lefordította Dante Alighieri *Isteni színjátékának* a pokolban játszó-dó énekeit. Ez utóbbi műfordítói teljesítményéről később Babits Mihály is elismerően szólt, noha Gárdonyi a mű nehezebben átültethető részeit lerövidítette vagy éppen kihagyta.)

Franciaországi érdeklődésének más oka is volt: alkotói tervek szöött, ekkor már az Attila és a hunok idejében játszódó *A láthatatlan emberen* gondolkozott, s a catalaunumi csatater meglátogatása volt egyik célja. Tehát kalandra fel! „Aventure” a XIII. századi francia regény kulcsfogalma, *csoda és vállalás*. (Pálffy) Gárdonyi, akit olykor még „egri „remetének” is neveztek, úgy döntött, az alkotói életútkereséstől hajtva nekivág. Mint oly sok magyar a történelem során. (A. Szabó – Ablonczy)

A francia és a magyar irodalom kapcsolódásai. Az egyéni érdeklődések mel-

lett jelentős szerepet játszik az irodalmi körökön belüli szervezettség, a „témákra mozdulás”. Ennek a mindekori politika adhat lökést, vagy éppen nyíltan, vagy burkoltan fékezi a kapcsolatok alakulását. A francia irodalom iránti magyar érdeklődésnek nagy irodalma bizonyítja, hogy mi előbb kezdtünk figyelőn érdeklődni. Fordítások révén a magyar olvasók a francia irodalom érdeklődő, élvező, értő ismerői lettek. A francia–magyar irodalmi kapcsolatok alakulását futtában érinthetjük, mivel Gárdonyi élete és munkássága fontos, izgalmas időszakokat szelt át: a francia felvilágosodástól, a magyar polgári forradalmat követően, a Habsburg–magyar monarchia, az I. világháború és az azt követő évek mozgalmán át. Milyen volt a magyar irodalom ismertsége a XIX. században? Magyar tudósok állítják, hogy a század elején Magyarország „Terra incognia”. Később tapasztalható milyen erőfeszítések történtek „a XIX. század első felében Franciaországban a magyar irodalom és nyelv, egyáltalán Magyarország megismertetése érdekében”. (...) „Az első francia nyelvű tanulmány, amely a magyar nyelvet és irodalmat mutatja be, 1813-ban jelent meg a *Mercure étranger* hasábjain Párizsban”. (Hanus) 1848 után változik a helyzet, a franciák részéről Magyarország nagyobb figyelmet kap. Ebben Petőfi hatásának meghatározó szerepe van. Ez kimutatható a sajtóban, irodalmi kritikákban, utazási beszámolókbán, és megjelennek az irodalmi levelezések magyarok és franciák között.

A későbbiekben ez felerősödik, köszönhetően elszánt kutatóknak, akik a két kultúra közvetítésében elkötelezett szerepet vállaltak. Ilyen Ambrus Zoltán. Amikor néhány évnyi tanulás után 1885-ben, huszonnégy éves korában, hazajött Párizsból, magával hozta Taine és Renan pozitivista-rationális tanításainak szellemét. Az újat akaró fiatalok azt hitték, ő lesz a szellemi vezér: Reviczky és Ignó is felfigyelt rá. A nyugat-európai modernség vezéralakjának tekintették. „Kiss József *A Hét* megalapításakor azonnal maga mellé hívta, Bródy Sándor benne látta az új irodalom iránymutatóját, sőt törvényhozóját, és idővel őt kérte fel az általa és az akkor még indulatosan forradalminak induló Gárdonyi mellett a *Jövendő* harmadik szerkesztőjének. S ez a Bródy–Gárdonyi–Ambrus-féle folyóirat volt talán a legfontosabb közbülső állomás *A Hét* és a *Nyugat* között. De ugyanakkor Gyulai Pál is elismerő tisztelettel kérte fel a nagy felkészültségű fiatal író és kritikust, hogy legyen a színvonalasan konzervatív Budapesti Szemle munkatársa. Ambrus ezt is vállalta. (Bauernhuber)

Gárdonyi tehát bekerült a francia–magyar kapcsolatok közvetítői vérkeringésébe. Megélnékültek az események. Ebben nagy szerepük volt az irodalmi folyóiratoknak. 1908-ban megindult a *Revue de Hongrie* című francia nyelvű szemle, Huszár Vilmos szerkesztette, a folyóirat támogatója a Budapesti Francia Irodalmi Társaság volt. A havonta megjelenő lap célja az volt, hogy „kulturális viszonyainkat a németekhez kötött egyoldalúságból kiemelje”, bemutatta a magyar kulturá-

lis, gazdasági és politikai élet azon mozzanatait, amelyek a külföldnek érdekesek lehetnek, emellett a francia kulturális és társadalmi életről is tudósított. (Farkas) A későbbiekben a francia–magyar kapcsolatok jelentősen javultak, amiben fontos szerepet játszott Bethlen István miniszterelnök és Klebersberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter tevékenysége. A két ország közeledésének látható jele a különböző oktatási szervezetek megjelenése, például az 1931-ben megindult Élő Keleti Nyelvek Főiskolája. A magyar oktatás Aurélien Sauvageot kezébe került. Ő 1923 és 1931 között Budapesten tanította a francia nyelvet az Eötvös Collegiumban. Hazatérve a magyar kultúra népszerűsítője lett. (Villanásnyira éppen az *Agria* 2022. tavaszi számában is bemutattuk *Magyar–francia irodalmi különjárat* címen.)

Felpezsdültek a kultúrdiplomáciai kapcsolatok. Itthon, Huszár Vilmos halála után, új folyóirat született, a *Nouvelle Revue de Hongrie*, amely lendületes és nagyon tartalmas kultúraközvetítő szerepet töltött be. „1932 és 1944 között a francia–magyar művelődési kapcsolatok történetének élvonalbeli orgánuma” lett. Kultúrtörténetünk, kapcsolattörténetünk és sajtótörténetünk feltáratlan szepténeke nevezi a lap történetét feldolgozó Farkas Mária. (Disszertáció a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a „*Doktori mester munkák*” sorozatban.) A hatalmas, színes, gazdag forrásanyagot tartalmazó, valóban „mestermunka” bemutatja a folyóirat működésében közreműködő szerkesztőket, szerzőket, műveket. A szerkesztő Balogh József volt, a nagy műveltségű, széles látókörű humanista, kitűnő szervező, aki „a magyar műveltség ügyét elsőrendű nemzetpolitikai ügynek tartotta”. (Hanus) Maga is fordított, több jeles irodalmárt vont be a munkába, akik szívesen dolgoztak vele. Felhívták Európa figyelmét erre a kultúrkörre, amely az európai szellemiséget tükrözi. A magyar irodalom gazdag tárházából elkötelezetten, nagy esztétikai tudással válogattak, azt is figyelembe véve, hogy mi érdekelheti a franciául olvasókat. Lehetett válogatni. Sorra születtek a tanulmányok, a századforduló novella- és regényirodalmával külön tanulmány foglalkozik Cholnoky Viktorral, Gárdonyi Gézával, Mikszáth Kálmánnal. Schöpflin Aladár munkájából is, másból is megállapítható, hogy milyen értékeket hordoz a magyar próza: a realizmus, a népi élet szeretetteljes bemutatása, kapcsolódás a természethez, játékoság, a nyelvezet, a tökéletes forma, a szó és a mondatok eleganciája. Az itt említetteken kívül mindez jellemző Móricz, Krúdy, Jókai, és még sokan mások művészetére.

Fontos volt, mi az, ami újdonság vagy hasonlóság a franciák számára, mi kelti fel a kor aktuális nyugat-európai érdeklődést a közép-európai valóság iránt. De az is fontos volt, hogy az irodalom nyelvén gördüljön a mű. Szerb Antal szerint Gárdonyi nyelve „mintaszerű magyar nyelv, melyet éppoly tudatos nyelvészkedéssel tisztít meg, mint Arany János”. Ez passzol a francia nagyrealisták nyelvezetéhez. Ehhez

persze fordítókat kellett találni, művészi átültetőket. Ez külön megér egy misét, itt nem foglalkozunk vele, foglalkoztunk már máshol, amikor szép magyar versekkel találkoztunk franciául, és rábízhatjuk magunkat Kosztolányi Dezső véleményére: „... milyen jól perdülnek mondataink francia síneken. Igen, ez a két nyelv egytestvér. A fordító könnyen követheti a gondolatok egymásutánját. A szavaknak van valami közös ritmusa.” Szinte lehetetlen vállalkozás, nagy szellemi próbatétel. (Burján) (Éppen ezért megjegyezzük: A fordítás fontossága kapjon helyet az iskolai irodalomtatásban. Ritkán hallani az érettségi vizsgán egy-egy francia regény, vers magyar fordítójának, fordítóinak nevét. Így lesz aztán Verne Gyula híres magyar író.)

Gárdonyi prózájának közvetítése francia nyelven. Farkas Mária kitűnő munkája ontja az ismereteket, adatokat. A magyar kultúrát átfogó – irodalom, művészetek: építészet, szobrászat, iparművészet, festészet – teljes anyag bibliográfiáját és leírását adja szakterületi csoportosításban, táblázatokkal szemléltetve. Így könnyen rálelünk Gárdonyi Géza nevére. Az irodalmat érintő írások sorában négy munkát is találunk: *Soir au village (Este a faluban)*, 1932. II. 15.; *Histoire d'une chanson (Egy dal története)*, 1932. II. 155.; *Andrâche et son chien (András és kutyája)*, 1938. II. 155.; *Le discours du serpent et autres horreurs (A kígyó beszéde és más borzalmak)*, 1941. I. 160. (A fordítókra itt nem bukkantunk, másutt, szerkesztőségi munka megjelölést találtunk.)

A francia–magyar irodalmi viszonyokat boncolgató más irodalomtörténeti forrásból megtudjuk: 1929-ben jelent meg Franciaországban a *Les Maîtres Conteurs Hongrois* című novelláskötet, amely Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond Kosztolányi és Gárdonyi Géza elbeszéléseit tartalmazta, Fóti Lajos fordításában. („A katolikus sajtóban is elismerés fogadta a könyvet”). (Rónay) Gárdonyi elbeszélő munkáinak egy részét több nyelvre lefordították, franciául már a világháború előtt megjelent két regénye: *Az öreg tekintetes*, *Az a hatalmas harmadik*. (Érdekesként említjük: *A láthatatlan ember* még flamand nyelven is megjelent...)

Gárdonyi műveinek további francia nyelvű fordításai (forrás: Demeter Tibor Bibliographia Hungarica <https://demeter.oszk.hu/d.php?a=ix>)

Az a hatalmas harmadik – La troisième puissance, fordító: Ignace Kont. Paris, Champion, 1912; Budapest: Athenaeum. XVI, 144 p. = Bibliothèque hongroise.

(Megjegyzés: Ez többször megjelenik a Revue szerkesztőség fordításában, javított, Budapest, „Revue de Hongrie”, megjelenés ideje ismeretlen.) A bor legendája – *La légende du vin*, fordító: Melchior de Polignac, Paris, 1896. Paul Ollendorff „Poètes Hongrois” p. 121.

A két lepke – Le papillon bleu, fordító: a Kemény Zsigmond iskola Köre, Budapest, 1937. „Quelques Nouvelles Hongroises” p. 21.

A két katicabogár – Les deux coccinelles, fordító: Fóti Lajos és Georges Délaquys Budapest, 1928. „Les Maîtres Conteurs Hongrois” p. 36–60.

A bor – Le vin, fordító: Aurélien Sauvageot, Paris, 1961. Seghers „Nouvelles Hongroises” p. 95.

Éjjel a Tiszán – Nuit sur la Tisza, fordító: Bencze Jenő, Paris, 1936. Éd. du Sagittaire „Anthologie de la Poésie Hongroise” p. 110.

Isten rabjai – Les prisonniers de Dieu, fordító: Hankiss János, Paris, 1938. Éd. du Sagittaire „Anthologie de la Prose Hongroise” Virágok és bogarak – *Fleurs et insectes*, fordító: A Kemény Zsigmond Gimnázium francia Köre, Budapest, 1938. Gazette de Hongrie „Quelques Nouvelles Hongroises” p. 38.

Nyár, Az én falum – L'été, fordító: Pierre Barkan, Paris, 1938. Éd. du Sagittaire „Anthologie de la Prose Hongroise”

(Megjegyzés: Hatalmas anyag áttanulmányozása után mondható, *A nyár* című darabot nem találom Gárdonyi munkái között. Lehet: *Az én falum* című kötetéről van szó, de nem annak fordításáról. Külön *Az én falum* fordítása nincs meg. A fordításhoz nem jutottunk hozzá, így csak találgatunk: talán annak az I. részére utal, vagy fordítói szabadságról beszélhetünk. Vagy „eldokumentálás” történt. Az eset, mint probléma újabb kutatási kitérőkre sarkalt.)

A fordítások megítélése. Kizárólag ezek elemzésére nem bukkantunk, annyi bizonyos, prózáját szívesen fordították franciák és magyarok is. A hírnév szárnyain Gárdonyi eljutott Párizsba. Nagy port kavart fel. Ugyanis Gárdonyi munkásságának sajátos nemzetközi elismerése volt 1900-ban, amikor egy bizonyos Marcellin (Baron) Grivot de Grandcourt elbeszélésével (*Histoire d'enfant – Gyermektörténet*) elnyerte a párizsi *Journal* folyóirat ezerfrankos nemzetközi pályázatát. (Egyenlő arányban megosztva egy másik pályamunkával.) Ám szemfüles pesti írók észrevették, hogy a pályanyertes mű nem más, mint Gárdonyi 1894-ben *Mari néni, meg a Pista bácsi* címen írt novellájának plágiuma, csak éppen az álnévbe burkolódzó francia újságíró az elbeszélés nénije helyett önmagát szerepelteti, és az Attila utca helyett a rue des Fleurs-ben játszódik a történet. Az eset nagy botrányt kavart, s Gárdonyi – jogvesztését kárpotlandó – kisebb francia kormánykitüntést kapott.

E rövid áttekintésből is érezhető, hogy egy-egy magyar mű francia közvetítése mennyi hozzáértést, szervezettséget, elkötelezettséget, több műveltségterületet érintő kutatást igényel, a külföldi sikerben pedig még számos körülmény szerencsés összecsapása is szükségeltetik. (Tüskés) A magyar kultúra termékeny alkotói és szervezői időszakában böngészve, ámulva mondhatjuk: micsoda gazdag korszak volt! Összegzésül megállapíthatjuk, hogy élénk és értő irodalomszervezők Gárdonyi prózáját a lehetséges fordítás felé terelték, a közvetítés szándékával. És a tette kész filoszok nekiláttak, érdekelte őket a téma, Gárdonyi írásművészete,

kihívásként élték meg a szellemi próbatételt. Munkájuk a franciák és a franciául tudó olvasók látómezejébe vitte Gárdonyi műveit.

Tehát a fordítások ténye, minősége elismerés, az európai irodalom nagyjai közé emeli. Írásunk célja volt erre irányítani a figyelmet, Gárdonyi alkotói érdemeinek megerősítése, illetve emelése, tágítása. Egyúttal alkalmat kínálunk Gárdonyi francia fordításainak tüzetes, fordításelméleti-metodikai, nyelvészeti, irodalomelméleti vizsgálatára, kutatási téma magyaros és franciás tanulónak, oktatónak.

Gárdonyi Géza művészete színes, személyisége összetett, a játékosság sem áll messze tőle, „ezerarcú hős”. Végh-Alpár Sándor, a jeles zszurnaliszta tervei között szerepel a magyar írók párbaj szokásairól írni. Meséli: Gárdonyi Géza életveszélyes ellenfélnek számított, minden párbaját megnyerte. És Herczeg Ferencből író vált egy párbaj miatt, amiért a váci börtönbe zárták, ahol papírt és tollat kért az igazgatótól, s megírta első regényét, amellyel rögtön befutott.

Mi megtoldjuk: Mi lett volna, ha Gárdonyi egy francia gárdistával is összeakasztja kardját. Testőr a Szóórral. Jelenet: d'Artagnan vív egy Egri csillaggal. Mi lenne a vége? Játék... újabb regény.

Zárásul engedtessek meg, hogy tisztelgő gesztusként e sorok szerzője is lefordítson valamit Gárdonyi szövegéből. Sok szép és bölcs verssorai közül ezeket: „Légy az, akiből árad a nyugalom. Légy az, akire nem hat a hatalom. Nyújtsd oda, hol kérik a kezed. S menj oda, hol fázik a szeretet.” *’Sois celui dont émane le calme. Sois celui qui n’est pas affecté par le pouvoir. Tends ta main où l’on la demande. Vas où l’affection a froid.’*

Jegyzetek

1. Pierre Barkan neve a konkrét fordítás kapcsán másként nem került elénk. Más forrásokból tudjuk, irodalomtörténész, fordításelmélettel is foglalkozik, lásd
 - a) Un colloque sur »Le Mot en traduction automatique et en linguistique appliquée.« In. Bulletin des bibliothèques de France = <https://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-1963-05-0230-003>
 - b) „... livre de la mort à travers langues du monde”. GVEP La Mort, Passé, Présent, Conditionnel [compte-rendu] Roger Joussaume, Bulletin de la Société préhistorique française Année 1996 93-3 p. 265 = https://www.persee.fr/doc/bspf_0249-7638_1996_num_93_3_10161
 Irodalomtörténeti munkáit több kritika éri, mert „tele van hibával”, például Hoppál Lajos részéről, lásd Világirodalmi figyelő 1958. IV. évf. 1. szám, könyvszemle, 58–63. Az irodalmak története, 1–2. kötet, Histoire des littératures, 1–2. Sous la direction de Raymond Queneau, Encyclopédie de la Pléiade. Paris 1955–1956, Gallimard, 1768 és 1972 p. = http://real-j.mtak.hu/1207/1/HELIKON_1958.pdf

Ugyanezen kiadvány kapcsán Dobossy László is keményen fogalmaz: „Pierre Barkan, a régibb irodalomról szólva megelégszik a Hankiss–Juhász irodalomtörténet vonatkozó fejezeteinek kivonatolásával, pedig ez a 'panoráma' nemcsak a mi felfogásunk és értékelésünk szerint szorulna alapos revízióra, hanem az épp Franciaországban. oly nagy lendülettel alakuló új irodalomtudományi irányzat képviselőinek (...) a felfogása értelmében is. Tehát nemcsak szemlélete miatt marasztaljuk el e tanulmány szerzőjét, hanem módszere miatt is: nevéket közöl közhelyszerű, hamis legendákból fakadó jellemzéssel...” Dobossy László: Az irodalmak történetének új foglalatata. Histoire des Littératures I–II. Encyclopédie de la Pléiade. Párizs, Gallimard kiadás I. kötet 1955., II. köt. 1956 In. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 61. évf., 3. füzet. = https://epa.oszk.hu/00000/00001/00203/pdf/ITK_00203_1957_03_289-291.pdf

2. Bauernhuber Enikő: *Francia-magyar irodalmi kapcsolatok és a francia kultúra hatása Ambrus Zoltán (1861–1932) műveiben*. Doktori értekezés, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola, vezetője: Hargittay Emil intézetvezető egyetemi tanár, témavezető: Martonyi Éva professor emerita, 2021. E munka hatalmas bibliográfiájában jelenik meg Barkan mint fordító: Zoltán Ambrus, « Le Roi Midas » (Le presentiment – extrait), in Anthologie de la prose hongroise, par Jean Hankiss et Léopold Molnos, traductions de Pierre Barkan, Albert Gourseaud, Jean Hankiss, Edith Kubek, Jean Mezei, Léopold Molnos, Paul Rónai, Christian Sales, Paris, Éditions Sagittaire, 1938, p. 119–122.
3. Burján Mónika: *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, PDH értekezés, témavezető: Penke Olga, Szeged, 2003.
4. Pierre Chaunu: *Felvilágosodás. Európa kultúrtörténete*, ford. Nagy Géza, Bp., Osiris Kiadó, 1998.
5. Farkas Mária: *A Nouvelle Revue de Hongrie mint kultúraközvetítő folyóirat*. Bp., Gondolat, 2004. A disszertáció a Nyelvtudományi Doktori Iskola keretében működő Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Programban készült, témavezető: Tverdota György, opponensek: Martonyi Éva, Tegye Gabriella.)
6. Hanus Erzsébet: *La littérature hongroise en France au dix-neuvième siècle*, közreműködő: Jean-Luc Moreau. Paris, ADÉFO, Pécs, JPTE, 1996.
7. Hanus Erzsébet: *Magyar irodalom Franciaországban: XIX. század első fele*. Filológiai Közöny. Bp., Balassi Kiadó, 1994, IX. évf., 1., 132–137. [http://real-j.mtak.hu/2098/1/FilologiaiKozlony_1994.pdf]
8. Huszár Vilmos: *Életem regény*. Bp., Athenaeumirodalmi és nyomdai r-t, 1930.
9. Pálffy Miklós: *Regényhősök, archétípusok* = Tíz tanulmány. Grimm Kiadó, 2009.

10. Rónay László: *A francia példa (A magyar és a francia irodalom viszonya e századharmincas éveiben)*. Matarka, irodalomtörténet, https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=77143
11. Aurélien Sauvageot: *Magyarországi életutam*. Bp., ELTE Eötvös József Collegium – Budapesti Francia Intézet, 2013.
12. Schöpflin Aladár: *Írók, könyvek, emlékek*. Franklin-Társulat, 1925.
13. Szabó Magda (szerk) – Ablonczy László (szerk): *Az „Állj fel” torony árnyékában*.
Magyarok francia földön. Veszprém, OOK-Press Kft. 2003.
14. Sz. Tóth Gyula: *Egy franciatanár irodalmi kalandjai. Találkozásaim szép magyar versekkel franciául*. Szombathely, Savaria University Press, 2015.
15. Z. Szalai Sándor: *Arcok és vallomások*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977.
16. Tüskés Anna: *„en-nemzetem külhoni híre-sorsa” = Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. Főríz Gergely, lektorálta: Karafiáth Judit, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
17. *Az ezerarcú Gárdonyi* = <http://gardonyigeza.hu/wp-content/uploads/2011/Ezerarcu.pdf>

Herczeg István grafikája